

MATTHIJS DE JONG | COR HOOGERWERF

HEMELS GROEN

NIEUW LICHT OP DUURZAAMHEID
ALS BIJBELS THEMA

nBg

Nederlands-Vlaams
Bijbelgenootschap

‘Leefbaarheid voor mens en dier vraagt om gedragsverandering maar ook om een andere manier van denken. Dit boek laat overtuigend zien dat de Bijbel daarbij onze ultieme gids is die niet alleen de mens praktische lessen voor een duurzaam leven geeft, maar ook de vraag beantwoordt waarom we de opdracht hebben respectvol, liefdevol en rechtvaardig om te gaan met de aarde en ál haar bewoners.’

MARIANNE THIEME, duuzaamheidsdeskundige, theoloog, mede-oprichter Partij voor de Dieren

‘Bijbellezen met aandacht voor ecologische vragen: het kan en we hebben het nodig. Dit boek neemt je erin mee op een inspirerende manier, zonder te vervallen in makkelijke ‘greenwashing’.’

HANS BURGER, auteur van *Hoop voor een zuchtende schepping*

‘Een groene bril verbreedt onze blik op naastenliefde; de sleutel voor een nieuwe wereld. Dit boek neemt je daarin mee.’

MARJOLEIN TIEMENS-HULSCHER, initiatiefnemer GroenGeloven

‘De Jong en Hoogerwerf onderzoeken systematisch hoe groen de Bijbel is en wat die ons te zeggen heeft in de klimaatcrisis en de andere crises waarin wij zitten. Daarbij wordt de Bijbel bevraagd, maar niet overvraagd. Wie over Bijbel en duurzaamheid wil spreken, preken of schrijven kan niet om deze studie heen.’

SAM JANSE, coauteur van *Eenvoudig leven* en *Toegewijd leven*

‘Een veelzijdige en inspirerende reis door de Bijbel, vol belangrijke inzichten en openhartige reflecties. Ik vind het een prachtig boek.’

LYSANNE VAN DE KAMP, auteur van *Scheppings(t)rouw* en projectleider Micha Nederland

‘Grondige maar toegankelijke exegese, die laat zien dat de Bijbel op een fundamenteel niveau veel te zeggen heeft in onze situatie van ecologische crisis.’

TREES VAN MONTFOORT, auteur van *Groene theologie*

‘Het licht van de Bijbel dient in elke tijd en context geactualiseerd te worden. De publicatie *Hemels groen* is hierin een belangrijke bijdrage op ecologische vraagstukken voor de Nederlandse context.’

JAN JORRIT HASSELAAR, auteur van *Climate Change, Radical Uncertainty and Hope*

‘Christelijk gedachtegoed als bemoediging en als tegenbeeld. Beide biedt de creatieve verkenning van *Hemels groen*. Een aanrader voor wie zoekt naar geestelijke wortels van duurzaamheid.’

JURIJN TIMON DE VOS, landelijk projectcoördinator Laudato Si’ Alliantie Nederland

‘Wat licht er op als je de Bijbel met een groene bril gaat lezen? Veel moois in elk geval, zoals De Jong en Hoogerwerf laten zien.’

EVA VAN URK-COSTER, onderzoeker christelijke ecologische theologie

Hemels groen
Nieuw licht op duurzaamheid als Bijbels thema

Tweede druk 2025
ISBN 978-90-8912-280-3
NUR 707

Auteurs: Matthijs de Jong en Cor Hoogerwerf

Ontwerp omslag: Jore | Ontwerp in beeld
Ontwerp lay-out: Buitenspel Ontwerp
Zetwerk: Buitenspel Ontwerp
Drukbegeleiding: Tim Beijer Producties

© 2024 Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Haarlem/Antwerpen
Alle rechten voorbehouden.

De Bijbelteksten in deze uitgave komen uit de NBV21 © Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap 2021, tenzij anders vermeld.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor informatie over het citeren of overnemen van teksten uit deze uitgave, zie bijbelgenootschap.nl/voorwaarden.

De Bijbel voor iedereen

Het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap (NBG) brengt de Bijbel dichtbij, al meer dan 200 jaar. In de Bijbel horen wij Gods boodschap van liefde voor de wereld, die ons in beweging brengt en onze weg verlicht. Daarom willen we dat mensen in binnen- en buitenland toegang krijgen tot de Bijbel.

bijbelgenootschap.nl | bijbelgenootschap.be

INHOUD

Voorwoord	9
Introductie	11
1 De schepping en de sabbat	25
<i>Excurs</i> Genesis 9: het klimaatverbond?	55
2 De sabbat en het land	58
<i>Excurs</i> De mens als rentmeester	88
3 De wijngaard van Nabot	94
4 Geen vrede zonder recht! De waarschuwing van de profeten	128
5 God en de schepping in de psalmen	154
6 Gods kijk op de natuur (Job 38-41)	184
7 Jezus en de mammon	221
8 Paulus en de schepping	245
9 Als hemel en aarde vergaan	274
Conclusies	299
Gespreksvragen	312
Index van tekstplaatsen	321
Over de auteurs	327
Over het NBC	328

VOORWOORD

Dit boek is voortgekomen uit een serie webinars die het Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap organiseerde voor voorgangers en theologen in het najaar van 2022. Het begon als een denkkperiment: wat is 'groene Bijbeluitleg', en kun je de Bijbel 'groen' lezen op een exegetisch verantwoorde manier? We verdiepten ons in dit thema en leerden van de gastsprekers in onze webinars, Paul Schenderling, Trees van Montfoort en Bert Jan Lietaert Peerbolte, en van onze vriend en milieukundige Jan Boersema.

Is 'groene exegese' de zoveelste modieuze invalshoek om de Bijbel beter te laten aansluiten bij het moderne lezerspubliek? Dat risico is er altijd bij een nieuw perspectief op een oude tekst, en we troffen er voorbeelden van aan in de literatuur. Maar onze belangrijkste bevinding was een andere. Meer en meer kwamen we tot het inzicht dat deze moderne invalshoek iets blootlegt dat wezenlijk bij de Bijbel hoort. Iets dat deel uitmaakt van de Bijbelse boodschap maar dat lange tijd onderbelicht is gebleven in de christelijke theologie en Bijbeluitleg.

Wat dat is, kun je in dit boek ontdekken. Wij zijn erdoor gegrepen en willen daarom onze inzichten graag delen. Maar eerst bedanken we iedereen die ons bij de totstandkoming van dit boek geholpen heeft. We noemden hierboven al vier mensen die onze ideeën mee hebben helpen vormen. Daar zijn we hen dankbaar voor.

Daarnaast bedanken we alle meelezers van een of meerdere hoofdstukken uit dit boek: Jan Boersema, Hans Burger, Jaap Dekker, Pieter Dirk Dekker, Wim Drost, Robin ten Hoopen, Sam Janse, Lysanne van de Kamp, Trees van Montfoort, Marjolein Tiemens-Hulscher en Marianne Thieme. Willem Klamer reageerde op het webinar over Jezus en de mammon. Hun waardevolle opmerkingen en kritische kanttekeningen

hebben we dankbaar benut. We bedanken ook Benjamin Bogerd, die tijdens een onderzoeksstage bij het NMG een aantal visies op het boek Job nader onderzocht.

Onze bijzondere dank gaat uit naar onze collega's Tineke Bol-Driehuisen voor haar bijdrage als redacteur en Anne-Mareike Schol-Wetter voor het maken van de gespreksvragen bij de onderwerpen van dit boek.

Matthijs de Jong en Cor Hoogerwerf

INTRODUCTIE

‘Hun land beschouw ik als mijn eigendom,’ schrijft Alexander de Grote in een van zijn decreten.¹ Een bondiger typering van imperialisme zul je niet snel vinden. Hier spreekt de overwinnaar, de veroveraar, die beslist over landen en volken. Het is een ideologie waartegen de Bijbel zich fel verzet. ‘Van JHWH is de aarde en alles wat daar leeft,’ zegt de dichter van Psalm 24. De Bijbel spreekt zich uit tegen de wereldmachten die in hun tijd de toon zetten – Egypte, Assyrië, Babylonië, Rome. Expliciet houdt Jezus zijn leerlingen voor hoe het er op aarde aan toe gaat: ‘Heersers onderdrukken hun volken en leiders misbruiken hun macht. Zo mag het bij jullie niet gaan’ (Matteüs 20:25-27, vergelijk Marcus 10:42-44 en Lucas 22:25-26). Het is niet moeilijk om die Bijbelse kritiek te beamen. Wee de mens die zich Gods positie toe-eigent. Macht gebaseerd op onderdrukking komt vroeg of laat ten val.

Het ongemakkelijke is dat het welvarende deel van de mensheid van vandaag lijkt op Alexander. Als collectief doen we hem na: we gedragen ons alsof de aarde van ons is. Het imperialisme van de eenentwintigste eeuw ziet er anders uit dan in Bijbelse tijden – militair imperialisme heeft veelal plaatsgemaakt voor een economisch imperialisme – maar het is even overweldigend. Voorspoed voor wie aan de goede kant van de macht staat, ellende voor wie de prijs betaalt. Hoe heeft het zo ver kunnen komen? We hebben een groot deel van die ontwikkeling met de Bijbel in de hand afgelegd. En tegelijk zijn we onderweg ook een groot deel van de Bijbelse boodschap kwijtgeraakt.

Van de eerste tot de laatste bladzijde spreekt de Bijbel zich uit tegen het aardse heersersmodel en houdt hij ons een alternatief voor. In het Oude Testament is dat ‘het land’, de plek waar God zijn volk laat wonen. In het Nieuwe Testament is dat ‘Gods koninkrijk’, de nieuwe wereld.

1. Rhodes en Osborne, 433.

Tussen die twee voorstellingen is meer overeenkomst dan je misschien zou denken. In beide gevallen is het een soort proeftuin, een plek waar Gods waarden gelden en het leven tot zijn bestemming komt. Het raakt aan het concrete leven in al zijn facetten, het roept op tot een bepaald gedrag in het hier en nu, en tegelijk is het een toekomstbeeld, een wenkend perspectief. Het is in beide gevallen het begin van de aarde die God voor ogen heeft.

Onze tijd vraagt om een nieuwe lezing van de Bijbel. Een lezing vanuit het besef dat de aarde niet van ons is, maar van God. Een lezing vanuit nederigheid. Als we bereid zijn onszelf als mensen een nederiger plek toe te kennen kunnen we tot nieuwe inzichten komen.

DE THESE VAN LYNN WHITE

In 1969 betoogde de historicus Lynn White Jr. in een kort artikel in *Science* dat de klimaat- en milieuproblematiek (die toen al zichtbaar was) het gevolg is van de degradatie van de natuur door het christendom.² In de christelijke scheppingsleer, schrijft White, staat de mens los van de natuur: hij krijgt de rol om over de natuur te heersen. Dit impliceert, volgens White, de visie dat de natuur er is om de mens te dienen. De basis voor die gedachte ligt volgens White in Genesis 1:26-28. White ziet in christelijk Europa al vanaf de middeleeuwen een religieus geïnspireerd programma ontstaan om de natuur met behulp van nieuwe technologie te onderwerpen. In de eeuwen erna gaat het van kwaad tot erger. Dankzij de wetenschappelijke en technologische revoluties komt de mens tot steeds verdergaande vormen van uitbuiting van de natuur. Het christendom, zo concludeert White, draagt daarom in grote mate schuld aan de ontstane klimaat- en milieuproblemen. Er loopt een rechte lijn van Genesis 1:26-28 naar een kwalijk soort antropocentrisme, dat aan de basis

2. White, 1203-1207.

ligt van de huidige ecologische crisis: de gedachte dat de natuur er is voor de mens.

Whites artikel veroorzaakte veel ophef en discussie. Heeft hij een punt of niet? In elk geval niet wat betreft de middeleeuwen, menen zijn critici. Er vonden toen weliswaar technische innovaties plaats waardoor de aarde op nieuwe manieren bedwongen werd, maar er zat geen op de scheppingsleer gebaseerd programma achter. Gedurende de middeleeuwen werd het heersen waarover Genesis 1:26-28 spreekt, net als in de eeuwen daarvoor, doorgaans moreel-psychologisch uitgelegd: de mens moest heersen over het aardse in zichzelf. Men zag de mens als een mikrokosmos: heersen betekende het aardse en dierlijke in jezelf bedwingen en je richten op de ziel. Pas ruim na de middeleeuwen, in de vroegmoderne tijd (zeventiende eeuw) ontstond er een expliciet religieus gemotiveerd programma waarin het heersen van de mens over de natuur een belangrijke rol speelde. De middeleeuwse uitleg had plaatsgemaakt voor een concrete uitleg van het heersen, de natuur werd niet meer vanuit een symbolisch maar vanuit een mechanisch wereldbeeld bekeken.

HET HEERSERSPROGRAMMA

Een stem die kenmerkend was voor deze nieuwe tijd, was die van de Engelse geleerde Francis Bacon (1561-1624), grondlegger van de empirische methode. Volgens Bacon kon kennis van de natuur en de praktische toepassing ervan de mens uiteindelijk terugbrengen op de troon die God hem aan het begin geschonken had. Door de zondeval had de mens die positie verloren, maar dankzij wetenschap en techniek zou de mens die tot op zekere hoogte weer kunnen terugwinnen. De vervloeking van de aarde (Genesis 3) is niet absoluut, maar kan en moet door de mens worden teruggedrongen, zo meenden Bacon en veel van zijn tijdgenoten.

Men las Genesis 1-3 als één verhaal. Het onderwerpen van de aarde in Genesis 1:28 betrok men op het cultiveren en bebouwen van de aarde.

Volgens het ideaalbeeld van Genesis 1 zou de mens de aarde tot bloei moeten brengen. De lijn loopt door in Genesis 2, waar de mens in een paradijselijke tuin wordt geplaatst om die te ‘bewerken en te bewaren’, Genesis 2:15. Zo geeft Adam het goede voorbeeld als tuinman en grondbewerker. Na de val en de verdrijving uit het paradijs draagt de aarde een vloek, Genesis 3. De harmonie tussen mens, dier en aarde is verdwenen, er heerst nu vijandschap. De taak van de mens om de aarde te bewerken en tot bloei te brengen, wordt daardoor ernstig verzaagd en bemoeilijkt. Maar – en daar komt het zeventiende-eeuwse heersersprogramma om de hoek – nu er dankzij nieuwe kennis en technieken steeds meer mogelijk is, moet de mens zijn heilige taak ter hand nemen en naar beste kunnen het oorspronkelijk ideaal van de schepping in ere herstellen.

Een toepassing van dit programma zien we in John Locke’s *Second Treatise of Government* uit 1689. Locke stelt dat in de natuurlijke situatie al het land gemeenschappelijk goed was. Land wordt echter privébezit door het te ontginnen, te beplanten en te cultivering: dat is de rechtmatige, Bijbelse manier om het land te ‘onderwerpen’ en in bezit te nemen. Als God de mens opdraagt de aarde te onderwerpen, betekent dat: de aarde verbeteren voor het welzijn van het leven. Wie daaraan gehoor geeft door grond te ontginnen en te bebouwen, neemt het in bezit. Die gedachte werd in de zeventiende en achttiende eeuw even gemakkelijk andersom toegepast: volken die het land waarop ze leefden niet hadden ‘onderworpen’ – dat wil zeggen tot bouwland gemaakt – hadden hun plicht ten aanzien van het land verzaakt en konden er geen aanspraak op maken. Er was niets op tegen om dat land in bezit te nemen en tot bloei te brengen. Het leidde tot kolonisatie en landonteigening als vervulling van een vermeende Bijbelse opdracht.³

We moeten constateren dat er, helaas, wel het een en ander klopt van wat White schreef. Maar anders dan hij suggereerde, stoelde dit heersersprogramma niet op minachting van de natuur. Men las Genesis 1:26-28 binnen een theologisch kader van schepping en val. Onze wereld is

3. Zie met name Harrison, ‘Fill the Earth’.

die van na de val, zuchtend onder de vloek. De aarde lijdt er even hevig onder als de mens. Uit het heersersprogramma spreekt de ambitie om de aarde haar oorspronkelijke pracht en glorie terug te geven. De motor was niet onverschilligheid of minachting van de natuur, maar het idee dat de mens door zijn heersersrol met verve te spelen de aarde stapsgewijs zou kunnen bevrijden van de vloek die haar door de schuld van de mens had getroffen. Er lag een grote nadruk op het domineren en controleren van de natuurlijke wereld, juist om haar van de vloek te bevrijden.

VOORUITGANGSGELOOF

Er loopt geen rechte lijn van Genesis 1:26-28 naar de klimaatproblemen van vandaag. Het vroegmoderne heersersprogramma beriep zich op diverse teksten uit Genesis 1-3, die vanuit een theologisch frame van 'schepping en val' werden gelezen: de heerserstekst, de taak van de mens om de tuin van Eden te bewerken en te bewaken, en de vervloeking van de aardbodem en het lot van de mens die te bewerken om te leven. De centrale gedachte was dat de mens dankzij nieuwe kennis en technieken de vloek terug zou kunnen dringen. Dat was een eigentijds idee, dat niet door de Bijbel wordt aangereikt. In Genesis 3:17-19 zegt God in feite tegen de mens en daarmee tegen de mensheid: 'Dit is hoe het is'. De vroegmoderne reactie 'daar zullen we eens even iets aan gaan doen' volgt niet zozeer uit de lezing van Genesis, maar uit een optimistisch vooruitgangsgeloof. De overtuiging dat de toekomst beter kan zijn dan verleden en heden, dat vooruitgang mogelijk is en door mensen collectief tot stand kan worden gebracht.

De drive om collectief progressie te boeken en verbetering tot stand te brengen, is kenmerkend voor het vroegmoderne Europa. Het kan niet of nauwelijks op de Bijbel worden teruggevoerd. Het idee dat er iets ten goede kan en zal veranderen speelt weliswaar een grote rol in veel

Bijbelse teksten, maar dat is altijd iets dat God tot stand brengt. Het is Gods plan, Gods ingrijpen dat de beslissende veranderingen in werking zet. In het Nieuwe Testament zien we daarnaast de gedachte dat je kunt groeien in geloof en in het navolgen van Christus, maar ook dat is een ander type vooruitgang. De vooruitgangsidealen in de vroege kerk en in de middeleeuwen sluiten daarop aan: groeien in deugdzaamheid en morele verdieping, het richten van de ziel op God. Er waren, zo schrijft Peter Harrison, al die eeuwen zeker wel bepaalde idealen van vooruitgang, maar het vooruitgangsgeloof zoals dat opkwam in de zeventiende eeuw was fundamenteel anders. Het betrof nu een collectieve onderneming, door mensen tot stand gebracht, gedragen door wetenschap, techniek, uitvindingen en nieuwe toepassingen, een groot geloof in het eigen kunnen.⁴ Het vroegmoderne Europa was doortrokken van een mechanisch wereldbeeld. Men zag de wereld als een geordend geheel: een hiërarchische ordening, de *scala naturae*, met de mens aan de top. De mens gold als de bepalende speler en de waarde van de natuur werd afgeleid van haar nut voor de mens.⁵ Er zou een nieuwe, betere wereld gemaakt kunnen worden.

Met name in protestants Europa nam dit vooruitgangdenken een grote vlucht. In de vroegmoderne tijd werd het gehuld in Bijbelteksten, maar essentieel bleek dit niet: de seculiere versie van het vooruitgangdenken nam in de achttiende en negentiende eeuw moeiteloos het stokje over. Het proces van vooruitgang en vooruitgangsgeloof zette door. Met de inzet van fossiele brandstoffen raakte het vanaf de negentiende eeuw in een stroomversnelling: onstuitbaar, in veel opzichten enorm succesvol, in andere opzichten desastreus.

De ambitie om de vloek die op de aarde drukt teniet te doen, heeft voor velen ongekende vooruitgang gebracht in levensverwachting, levensstandaard en bestaanszekerheid. Het zou niet alleen dwaas maar ook ondankbaar zijn om daaraan voorbij te gaan. Toch kunnen we niet

4. Harrison, *The Territories*, 119-144.

5. Boersema, *Thora en Stoa*, 223-224.

om de conclusie heen dat het proces van vooruitgang ontspoord is. Waar is het misgegaan? Zit de fout in de ambitie zelf of in de religieuze motivatie van de *founding fathers* zoals Francis Bacon, die het vooruitgangspromer zagen als deel van Gods plan met de mensheid en als herstel van het oorspronkelijke scheppingsideaal? Of ging het pas veel later mis, toen groei een doel op zich werd en de verheven idealen erachter verdampen? Dat is nog niet zo makkelijk om vast te stellen.⁶ In dit boek gaat het niet om de vraag waar het fout is gegaan, en ook niet wie de meeste schuld heeft. We willen op basis van de Bijbel een positieve bijdrage leveren. Onze stelling is dat we ons bij de zoektocht naar een alternatief voor het ontspoorde groeimodel door de Bijbel kunnen laten inspireren. Zoals de Bijbelse geschriften eeuwen geleden de lezers of hoorders wilden laten zien dat er een andere manier van samenleven mogelijk – en nodig – is dan het imperialisme dat in hun tijd de toon zette, zo kunnen wij daarin aanknopingspunten vinden voor een alternatief voor onze tijd.

Kan vooruitgangsgeloof en optimisme in zo'n alternatief een plek krijgen? Het heeft zichzelf in het heersersprogramma en het daaruit voortvloeiende economisch imperialisme bewezen als enorme aandrijfkraft. Zou het mogelijk zijn om vooruitgang anders in te vullen? Minder economisch, meer ecologisch, meer sociaal en bovenal meer spiritueel? Wij denken dat dat inderdaad kan.

EEN ROL VOOR DE BIJBEL

Eén ding staat wel vast: om te herstellen en te beschermen wat mogelijk is en het ergste te voorkomen, moet de mens in actie komen. Onze rol is niet uitgespeeld. Opnieuw is het de door de mens zelf ontketende vloek

6. Harrison, *The Territories*, vooral 143-144. Harrison, *The Fall of Man*, 254-258, beschrijft hoe vanaf de achttiende eeuw menselijke zwakheden (hebzucht, egoïsme, scoringsdrift, et cetera) niet langer als morele tekortkomingen werden gezien maar steeds meer als maatschappelijke en economische aandrijfkraft.

die moet worden bestreden. En toch zullen we het deze keer anders moeten doen.

Ook de rol van het christendom is hierin niet uitgespeeld. Die stem zou in het milieu- en klimaatdebat sterker mogen klinken. Natuurlijk, het tij is niet gunstig. Wie luistert er nog naar de godsdienst in onze seculiere samenleving? Bovendien, ieder die zich door Whites these laat meeslepen ziet het christendom waarschijnlijk als deel van het probleem, niet van de oplossing. En de nieuwe, op de natuur gerichte spiritualiteit gaat ook niet gemakkelijk samen op met de Bijbelse kijk. Zo pleit bijvoorbeeld Karen Armstrong ervoor in haar nieuwste boek, *De heilige natuur*, om het idee van de christelijke God, die buiten de schepping staat, maar liever in te ruilen voor een meer intuïtief besef dat in alles wat bestaat het heilige of goddelijke huist. Wie vanuit de christelijke traditie wil bijdragen aan een nieuwe leefwijze, begint dus met een grote achterstand.

Toch is het van groot belang dat het gebeurt. Dat niet alleen kerkgebouwen vergroenen, maar ook het christendom zelf. Het besef dat we leven op Gods aarde, dat alles wat daarop leeft en ooit is ontstaan uitdrukking is van Gods macht en Gods liefde, maakt dat we niet stil kunnen blijven. Bovendien – en dat is de reden voor dit boek – liggen er in de Bijbelse teksten schatten verborgen die veel te lang zijn vergeten. Te lang is de Bijbel vooral gelezen als het boek dat de relatie tussen God en mens verdiept. De nadruk lag volledig op de geestelijke aspecten: inkeer, vergeving, verzoening, redding en eeuwig heil. Aan het belang daarvan doen we niets af, maar het is eenzijdig. De Bijbelse waarheid is geen abstractie, geloof niet alleen iets geestelijks – het doortrekt alle aspecten van het leven. Wat je eet en drinkt, waar je je geld en aandacht aan besteedt, hoe je je leven leeft. Onze relatie met God staat niet los van onze handafdruk binnen de gemeenschap waarin we leven en van onze voetafdruk op Gods aarde. Dat is de Bijbelse correctie op het geloof van vandaag.

HEMELS GROEN

Dit boek wil daarvoor nieuwe openingen bieden. Het laat zien dat de Bijbel een rijkdom biedt waar we voor het leven van vandaag uit kunnen putten. Het is geen kant-en-klare ecowijsheid. De problematiek waarmee wij vandaag geconfronteerd worden was de Bijbelschrijvers volledig onbekend. Maar de Bijbel houdt ons wel sprekende ideaalbeelden voor van hoe het leven eruit zou moeten zien. Het is vervolgens aan onszelf om onze levenswijze daarop af te stemmen. Het groen in de Bijbel is daarom niet ecologisch groen, en ook niet politiek groen of activistisch groen, maar hemels groen: het verwijst naar God, het zet een ideaal neer, een wenkend perspectief, en het nodigt uit daarover na te denken en ons leven daarop in te richten.

Ons doel is niet om te moraliseren. We beseffen dat de huidige situatie vraagt om een andere levensstijl, maar daarin hebben wij dezelfde weg af te leggen als ieder ander. We bieden ook geen uitgebreide analyse van de hedendaagse ecoproblematiek. Dat kunnen anderen veel beter doen. Natuurlijk verwijzen we er geregeld naar. Daarbij brengen we bewust een nuancering aan door niet te snel te spreken over wat ‘de mens’ aanricht, maar liever te spreken over ‘het welvarende deel van de mensheid’. We beseffen dat ook dit nog steeds ongenueanceerd is. Ook in ons eigen welvarende land is de ecologische voetafdruk van de één onnoemelijk veel groter dan van de ander. Maar het gaat ons niet om het toedelen van schuld, maar om het zoeken naar wijsheid en inspiratie voor dit urgente vraagstuk.

Dit boek is geschreven vanuit de overtuiging dat de Bijbel een relevante gesprekspartner is voor de vragen van vandaag. Dat vraagt om een behoedzame en verantwoorde omgang met de Bijbel. Er wordt al genoeg aan ‘greenwashing’ gedaan, in die valkuil hopen we niet te vallen. Je kunt onze aanpak zien als een voorbeeld van ecokritiek.⁷ Het element ‘kritiek’

7. Met dank aan Jona Lendering, die ons deze term aanreikte.

duidt daarbij op het kritisch en historisch-geïnformeerd lezen van de Bijbelse teksten door ze te plaatsen in hun eigen context. Het element ‘eco’ duidt op de invalshoek die we daarbij innemen: we willen uitzoeken wat de Bijbel over dit onderwerp te zeggen heeft.

Toen we in het najaar van 2022 een webinarserie over het onderwerp ‘groene exegese’ gaven, kwamen we er gaandeweg achter dat de Bijbelse teksten met regelmaat niet goed gelezen of in elk geval niet goed begrepen worden. Wat de Bijbel zegt over de aarde, het land, en onze medeschepselen wordt in de uitleg vaak veranderd of aangepast aan wat ons beter uitkomt en voor de hand liggender lijkt. Het is hoog tijd om daar een kritisch licht op te laten schijnen. De eerste reden voor dit boek is dus dat er daadwerkelijk iets nieuws te vertellen valt als je de Bijbel leest vanuit een ecokritisch perspectief. De tweede reden is misschien nog wel belangrijker. De Bijbel begrijpt ons beter dan wij onszelf begrijpen. Of misschien moeten we zeggen: de Bijbel helpt ons om hardop te zeggen wat we het liefste zo diep mogelijk wegstoppen en waar we voor weggijken. De waarheid die we liever niet onder ogen zien.

We hopen met dit boek een fundament te leggen voor een verantwoorde groene lezing van de Bijbel. We hebben daarom gekozen voor een diepgravende en samenhangende behandeling van een negental belangrijke teksten dan wel onderwerpen bij dit thema. In ieder hoofdstuk wordt een link gelegd tussen Bijbelse teksten en de vragen van vandaag, maar we volgen daarbij geen vast stramien. Elk hoofdstuk beschrijft een zoektocht om de context van toen met die van nu in gesprek te brengen. We streven geen volledigheid na: er zijn absoluut nog meer teksten in de Bijbel te vinden die baat hebben bij een ecokritische lezing en belichting. Het zou mooi zijn als ook andere exegeten deze handschoen zouden oppakken.⁸ We hopen dat dit boek niet alleen leerzaam en verdiepend is, maar ook behulpzaam om anders te gaan kijken, naar onszelf, naar anderen, naar de aarde en misschien ook naar God.

8. Een mooi voorbeeld daarvan is het artikel van Janse.

OVERZICHT VAN DE INHOUD

Dit boek gaat in een aantal stappen door de hele Bijbel heen. We beginnen met het scheppingsverhaal van Genesis 1:1-2:3. Daar zien we meteen wat er mis kan gaan in de omgang met de Bijbelse verhalen. Altijd ligt het gevaar op de loer dat lezers de tekst naar hun hand zetten. Wanneer we het scheppingsverhaal lezen vanuit de centrale rol van de zevende dag, verandert de uitleg van het heersen van de mens.

Het tweede hoofdstuk trekt de lijn door, van Genesis naar de rest van de Thora. We kijken hier speciaal naar de sabbat en het land. Wat we hier leren is dat het land een eigen rol speelt en een eigen relatie heeft met God. Mens, land en dier zijn onderdeel van de sabbatsorde.

In het derde hoofdstuk staat één verhaal uit de koningentijd centraal: de wijngaard van Nabet. In dit ene verhaal komt eigenlijk alles samen: de omgang met het land, de invloed van geld en macht, het leven waartoe God Israël bestemd had tegenover de levensstijl van de grote wereld.

Hoofdstuk 4 sluit hier direct op aan en bespreekt hoe de Bijbelse profeten een scherpe sociale kritiek hebben op de gang van zaken in het land. De verdrukking van de zwakke en de vertreding van het recht verzielen letterlijk de grond waarop Israël leeft. Wat was er precies aan de hand en waarom gaan de profeten zo tekeer tegen hun tijdgenoten?

Na de profeten komen de psalmen aan de beurt. In hoofdstuk 5 bekijken we allereerst Psalm 104, de scheppingspsalm. In deze psalm komt het 'heersen' van de mens niet aan de orde. We zoeken uit hoe dit zich verhoudt tot Genesis 1 en Psalm 8, de twee 'heersersteksten' uit de Bijbel. Vervolgens kijken we naar de lofpsalmen waarin we het beeld tegenkomen van de schepping die Gods lof bezingt. De mens maakt als schepsel deel uit van een grotere samenhang, maar is daarin een schepsel te midden van de schepselen.

In hoofdstuk 6 zien we hoe God zelf het woord neemt, in het boek Job. In een indrukwekkende rede spreekt God over de inrichting van de hemel en de aarde, de kosmos, de elementen, de woeste natuur. In het grote

geheel is het hoekje waarin de mens zich veilig kan wanen maar zo klein. Hoe kan hij zich dan inbeelden controle uit te oefenen? We zoeken uit welke inzichten God aan Job wil geven in zijn rede en hoe ook wij daar iets van kunnen leren.

Het nieuwtestamentische deel van ons boek begint met een hoofdstuk over Jezus en het geld, de mammon (hoofdstuk 7). Als je het op een rijtje zet, dan heeft Jezus in de synoptische evangeliën bijzonder veel te zeggen over geld en vooral dat je daarop niet je kaarten moet zetten. Zijn woorden krijgen extra betekenis tegen de achtergrond van zijn tijd. En we kijken wat zijn woorden voor vandaag te zeggen hebben.

Hoofdstuk 8 zet weer één tekst centraal, waar we diep op ingaan. Het tweede deel van Romeinen 8, waar Paulus spreekt over de toekomstige bevrijding van de schepping. Nu nog zucht de schepping onder de vloek, maar er komt een moment van bevrijding. De manier waarop Paulus de situatie van de christenen beschrijft en die van de schepping, roept het beeld op van bondgenoten die elkaar staande houden. Dat is een inspirerend beeld om vandaag opnieuw invulling te geven.

In hoofdstuk 9 staan het Bijbelboek Openbaring en andere apocalyptische teksten over de ondergang van de aarde centraal. Deze grimmige beelden van vernietiging zijn niet direct inspirerend te noemen. We laten zien hoe deze teksten toch voor vandaag een relevant verhaal te vertellen hebben. Door ze te duiden binnen hun eigen tijd en context, blijkt de cruciale vraag te zijn: aan welke kant sta je?

Het boek sluit af met een aantal conclusies. Drie kerngedachten stippen we hier alvast aan:

1. De Bijbel legt nadruk op samenhang en verbondenheid, daar kunnen we veel van leren. Denk aan de onderlinge verbondenheid binnen de schepping. Maar het zal in dit boek ook geregeld gaan over de samenhang tussen de morele, de kosmische en de natuurlijke orde.
2. In het Westen is de theologie vaak versmald geraakt tot de relatie God – mens. De aarde was daarbij slechts het decor. Dat is niet hoe de

Bijbel het voorstelt. God heeft een directe band met de aarde en de geschapen wereld. Het loopt niet via de mens. Basaal is de driehoeksverhouding God – aarde – mens.

3. De Bijbel gaat in tegen de standaard van zijn tijd. Niet alleen bekritiseert en ontmaskert de Bijbel de eigenmachtige projecten van machthebbers, groot en klein, maar plaatst er ook iets tegenover. Essentieel voor de Bijbelse teksten zijn de tegenbeelden die we daarin tegenkomen. Ideaalbeelden van een andere manier van leven, zoals God het voor ogen heeft.

Op allerlei manieren vertelt de Bijbel over de zoektocht om te leven op aarde als mensen van God. Geen van de Bijbelschrijvers had zich ook maar het begin van een voorstelling kunnen maken van de tijd waarin wij leven, de vooruitgang, de oneindige mogelijkheden, de globale schaal waarop we opereren, maar ook de wereldwijde scheefgroei en machtsongelijkheid en de dreiging van klimaatcatastrofes. En toch kunnen hun woorden ons beleren en inspireren om vandaag de juiste keuzes te maken.

Bijbelcitat

De Bijbelcitat

De Bijbelcitat

(Het nadeel, dat de weergave met JHWH de voorlezing bemoeilijkt, speelt naar ons idee voor dit boek geen grote rol.)

LITERATUUR

- Karen Armstrong, *De heilige natuur. Hoe we de relatie met onze natuurlijke omgeving kunnen herstellen*, vert. Albert Witteveen, Amsterdam 2022; vertaling van: Karen Armstrong, *Sacred Nature. How we can recover our bond with the natural world*, Londen 2022.
- Richard Bauckham, *Living with other Creatures. Green Exegesis and Theology*, Londen 2012, 14-62.
- Jan J. Boersema, *Thora en Stoa over mens en natuur. Een bijdrage aan het milieudebat over duurzaamheid en kwaliteit*, Baarn 1997.
- Jan J. Boersema, 'De val en de wolf' in: *Met Andere Woorden* 41/2 (2022), 19-21, zie ook debijbel.nl.
- Peter Harrison, 'Subduing the Earth: Genesis 1, Early Modern Science, and the Exploitation of Nature' in: *The Journal of Religion* 79/1 (1999), 86-109.
- Peter Harrison, "'Fill the Earth and Subdue It": Biblical Warrants for Colonization in Seventeenth Century England' in: *Journal of Religious History* 29 (2005), 3-24.
- Peter Harrison, *The Fall of Man and the Foundations of Science*, Cambridge 2007.
- Peter Harrison, *The Territories of Science and Religion*, Chicago/Londen 2015.
- Sam Janse, 'De grondtoon van de Schrift in Psalm 37. Een agrarische lezing' in: *Met Andere Woorden* 42/2 (oktober 2023), 19-32, zie ook debijbel.nl.
- Peter John Rhodes en Robin G. Osborne (red.), *Greek Historical Inscriptions 404-323 BC*, Oxford 2003.
- Lynn White Jr, 'The Historical Roots of Our Ecological Crisis' in: *Science* 155 (1967), 1203-1207.